

UŽMIRŠTIEJI PRŪSAI

ARCHEOLOGIJA, ISTORIJA, PDAVIMAI
IR TURISTINIAI MARŠRUTAI

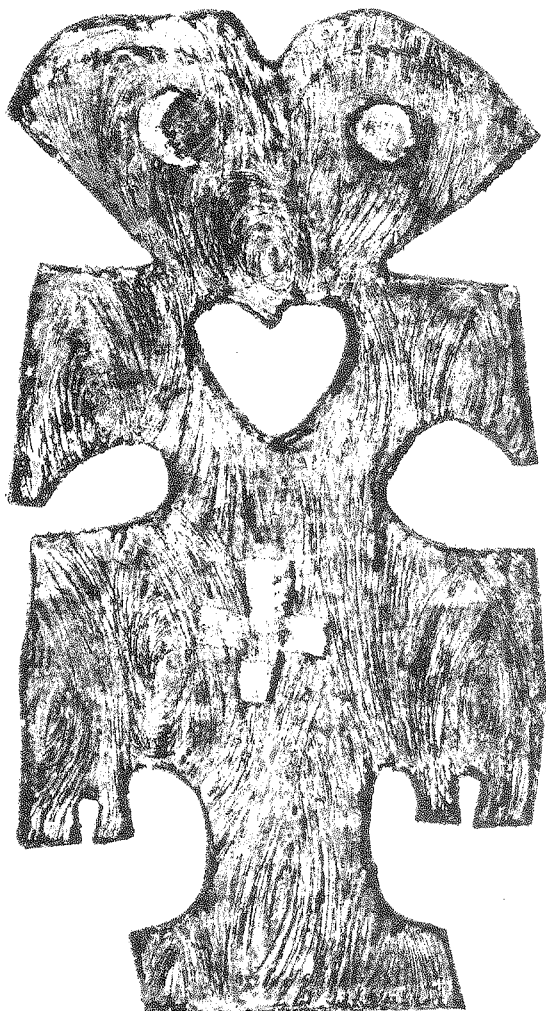
UŽMIRŠTIEJI PRŪSAI

Archeologija, istorija, padavimai
ir
turistiniai maršrutai

Vilnius Mintis 1999

II DALIS

SEMBŲ PALIKIMAS

KADA ATsirADO PRŪSIJA

“E

santi toliausiai į vakarus”, - taip kartais vadina Kaliningrado sritį. Ši žemė dabar garsėja žvejyba, naftos ir durpių verslovėmis, puikiais paplūdimiais ir stambiausiomis pasaulio gintaro kasyklomis.

Žengdamas per gurgždantį jūros pakrantės smėlį, ieškodamas gintaro gabalėlių arba apžvelgdamas miškingas lygumas, tai šen, tai ten išraižytas žydrųjų upių juostomis, ir senbuvis, ir srities svečias susimąsto, kokia šių ruso akiai neįprastų smaragdo giraičių bei auksaspalvių paplūdimių praeitis? Kas anksčiau gyveno šioje žemėje, apdovanotoje ne tik gamtos turtais, bet ir neįprastu, pasakišku ir tuo pat metu santūriu grožiu?

Neseną buvusios Rytų Prūsijos praeitį žino kiekvienas. Königsbergo šturmas 1945 metų balandį sutriuškino vokiečių militarizmo lizdą Rytuose. Anksčiau čia buvo karalystė, o dar anksčiau - Prūsijos kunigaikštystė, viena labiausiai atsilikusių Vokietijos dalių. Vėliau, 1870 m., Rytų Prūsija tapo įkurtos Vokietijos imperijos užuomazga.

Pirmuoju Prūsijos kurfiurstu (kunigaikščiu) 1525 metais tapo Albrechtas, paskutinis didysis Teutonų ordino magistras. Ordino valstybė, kurios galybė buvo palaužta 1410 metais Žalgirio mūšyje, Albrechto valdymo laikais subyrėjo nuo kaimyninių armijų smūgių. Europos žemėlapyje atsirado iš pradžių silpna pavaldė Lenkijos karalystei Prūsijos kunigaikštystė, nepelnytai pasisavinusi laisvę mylinčios prūsų tautos vardą. Tautos, kurią prieš keletą šimtmečių buvo pavergę nelygioje kovoje kryžiuočiai.

Pradžią istoriniams nesusipratimams padarė paskutinis didy-

sis Teutonų ordino magistras Albrechtas Didysis, kuris kryžiuočių sukurtą bažnytinę valstybę 1525 metais pavertė pasaulietine kunigaikštyste (hercogija). Šios naujos protestantiškos valstybės tikslas - ne skleisti Kristaus mokymą Baltijos pakrantėse, o rūpintis kunigaikščio (hercogo) pavaldinių gerove. Europos politiniame žemėlapyje atsirado naujas vardas - *Prūsija*. Tas pavadinimas gimė vienuolynų bibliotekų tyloje tamsiais viduramžiais. Jo lotynizuota forma liudija dirbtinę kilmę. Tokiu būdu metraštininkų ir bažnytinių perrašinėtojų plunksnos dėka atsirado ir pavadinimai *Litvanija*, *Polonija*, *Rutenija* (Rusija), *Hungarika* ir daug kitų, vėliau tapusių Centrinės ir Rytų Europos valstybių vardais. Panašaus pobūdžio pavadinimus viduramžių knyginkai kurdavo iš stambių etnonimų, tai yra iš stambių genčių (ar genčių sąjungų), viešpatavusių tam tikrose teritorijose, vardų. Knyginis *Prūsijos* vardas, Albrechto Didžiojo pritaikytas visai kunigaikštystei pavadinti, kilęs iš senos baltų genties - prūsų - vardo. Kalbančių tik vokiškai žmonių siekis atkurti pavaldžios žemės vardą liudija daug ką. Pirmiausia tai siekis atgaivinti vietos tradicijas, bent jau kultūrinės. Šia buvusio magistro Albrechto akcija buvo siekiama įgauti vietos gyventojų, saugojusių senąsias, baltiškąsias tradicijas, pasitikėjimo.

Kalavijo ir kryžiaus, besiremiančio ugnimi ir krauju, viešpatavimo laikai prie Baltijos jūros baigėsi. Nauji administraciniai, politiniai ir ūkiniai santykiai XVI a. pradžioje turėjo būti keičiami tik bendradarbiaujant valdžiai ir Prūsijos miestų ar kaimų vokiečiams bei baltams. Žlugo ordino totalitarizmas - į valstybės veiklą (bent jau pirmaisiais amžiais) plačiai buvo įtraukiama liaudis. Todėl administracinė-politinė ir ekonominė Prūsijos pertvarka davė vaisių. Netgi vokiečių kalbos prūsiškajame dialekte, pavadintame *platt*, išliko daug leksinių prūsų kalbos pėdsakų. *Platt* tarmė atsirado Rytų Prūsijoje sąveikaujant vokiečių ir prūsų kalboms. Ji susidarė tikriausiai jau XVII amžiuje. Dar XX amžiaus viduryje buvusios provincijos gyventojai kal-

bėdavo *platt* tarme. Jai, pavyzdžiui, būdingi žodžiai: *Meike* - iš prūs. *Meido* ("mergina"), *slppt* - iš prūs. *slavbt* ("miegoti"), *Biel* - iš prūs. *bile* ("kirvis"), *Weike* - iš prūs. *waix* ("karys"). Dėl šios politinės tendencijos daugelio Prūsijos senųjų baltiškų gyvenviečių, sodybų, miškų ir pelkių vardai išliko iki mūsų amžiaus vidurio. Netgi dabar išeiviai iš buvusios Vokietijos Rytų Prūsijos provincijos, kuria XIX amžiuje pavirto buvusi Prūsijos karalystė, išdidžiai vadina save prūsų palikuonimis. Nors prūsiško kraujo jų gyslose liko nedaug, bet patsai šis faktas vertas pagarbos. Išvis senojo etnosu palikimo saugojimo idėja šiuolaikinėje valstybėje liudija jos aukštą kultūrą. Deja, išlikę tik prūsiški vardai, o senųjų istorijos faktų buvo išaiškinta nedaug.

Istorikai gana išsamiai išnagrinėję kryžiuočių-prūsų karo eigą. Šioje žemėje jis prasidėjo 1229 metais Ordino agresija. Metraštininkai apdainuoja "Kristaus tarnų" žygdarbius daugiau kaip pusę amžiaus trukusioje kovoje prieš mažytę, bet išdidžią tautą. XIV a. kronikos apsiriboja žygių ir mūšių, tvirtovių įkūrimo ir deginimo aprašymais. Žinių apie prūsų gyvenimą, kultūrą ir papročius rašytiniai šaltiniai dėl visiškai suprantamų priežasčių neišsaugojo. Pagonys prūsai, vienuolių metraštininkų nuomone, negalėjo turėti nei kultūros, nei vertų paminėti tradicijų. XIII ir ankstesnių amžių prūsų praeitį dengia nežvelgiama tamsa. Kad būtina rekonstruoti prūsų praeitį, abejonių nekyla. Visiškai suprantamas ir dabartinių gyventojų troškimas giliau pažinti šį kraštą. Žmogus negali gyventi žemėje, kuri neturi istorijos. Žinių stoka apie šią seną Pabaltijo tautą - prūsus - neleido atskleisti ir viso šio regiono pagrindinių istorijos etapų raidos. O juk nežinant praeities dažnai neįmanoma suvokti dabarties ir prognozuoti ateities.

Todėl tik archeologo kastuvas, nukasęs vėlesnių laikų apnašas, galės atskleisti mums užmirštos tautos paslaptis.

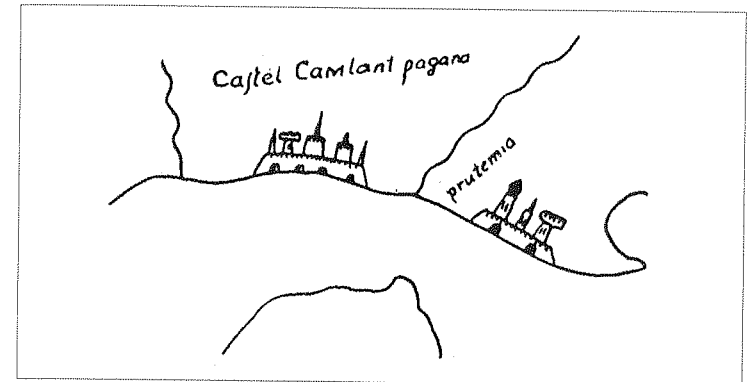
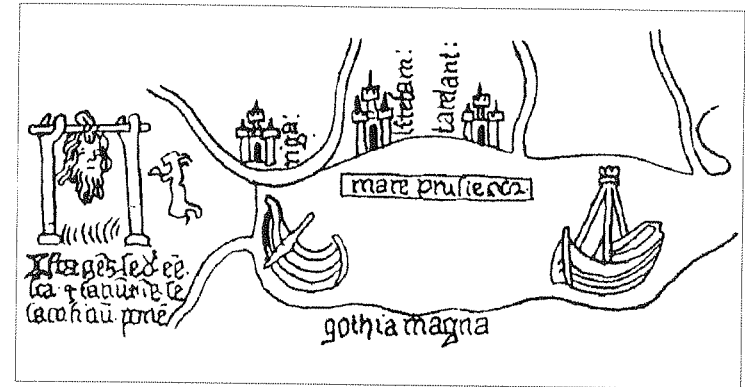
Bet iš pradžių - keletas žodžių apie prūsų kalbą. Fragmentiški vėlyvaisiais viduramžiais užrašyti šios kalbos likučiai lei-

do kalbininkams padaryti išvadą, jog ji priklauso baltų kalbų grupei. Į šią grupę, priklausančią indoeuropiečių kalbų šeimai, įeina ir lietuvių bei latvių protėvių kalbos. Be to, prie jos šliejosi ir jau išnykusių genčių - kuršių bei jotvingių - kalbos. Kuršiai buvo apgyvenę Lietuvos pajūrį ir dabartinio Latvijos Liepojos rajono teritoriją, jotvingių centras buvo Suvalkų apylinkės Lenkijoje ir Lietuvos Užnemunė.

Prūsų kultūros šaknys buvusios gilios ir savitos. Ši tauta neturėjusi nieko bendro su vėlesnių laikų prūsokais, pasisavinusiais jos išdidų vardą, tad nusipelno turėti savo istoriją.

Prūsai, kaip ir kitos baltų tautos, kažkada sudarė baltų-slavų kalbinę grupę, kuri susiskaidė I tūkst. prieš mūsų erą viduryje. Pabrėžtina, kad lingvistai netgi šių laikų baltų ir slavų kalbose suranda daug bendrų bruožų. Toks pat artumas pastebėtas ir antropologų. Būdingi prūsų antropologijos požymiai - aiškiai išreikštas gracilumas, subtilūs veido bruožai ir gana trapi kūno sandara. Prūsų tautos vardas (etnonimas), kaip įrodė žinomas rusų lingvistas Olegas Trubačiovas, atsirado ne vėliau kaip VIII a. Tautą, kuri gyveno vakariniame baltų pasaulio pakraštyje nuo Vyslos žiočių iki pietinių Rygos įlankos krantų, prūsais ėmę vadinti vakarų slavai.

Prūsų etnonimas pirmą kartą aptinkamas anoniminio metraštininko, kuriam mokslininkai suteikė sąlyginį Bavaru Geografo vardą, veikalė (IX amžiaus vidurys). Kaip aiškėja iš šio teksto, tauta *bruzzi* viduramžių praešaušryje gyvenusi tarp Vyslos ir Nemuno upių. Anksčiau šių vietų gyventojai vadinti *aesti* - aisčiais, apie juos rašo Kornelijus Tacitas, Plinijus Vyresnysis, Kasiodoras ir Vulfstanas. Pastarieji du, rašę V-IX a., - germanų kilmės istorikai, taip vadindami prūsų protėvius, tęsė antikos tradiciją. Aisčių-estijų etnonimas tikriausiai keltiškos kilmės ir reiškia sąvoką "gyvenantys rytuose". Šiek tiek nukrypdami pastebėsime, jog istorijos eigoje europiečiai, geriau pažindami Baltijos tautas, savo veikaluose šį etnonimą nukėlinėjo vis toliau į rytus. To-

30 pav. Venecijos portolanų fragmentai

dėl jau palyginti netolimoje praecityje *estu* vardu, kilusiu iš *esti-ju*, imta vadinti Estijos gyventojai, priklausantys visiškai kitai - finougrų - kalbų šeimai. Na, o senovės aisčių, prūsų protėvių, kalba įeina į vakarų baltų kalbų grupę. Prūsų kalbos pėdsakų išlikę ir šiuolaikinių lietuvių bei gudų šnektose. Atkreiptinas dėmesys, kad antikos laikais ir pats Sembos pusiasalis keltiškai vadintas *Ozerikta*, tai yra "Rytų karalystė". *Ozerikta* minima kai kuriuose V-IV a. pr. Kr. šaltiniuose, surinktuose Johano Voigto

knygos pirmame tome. Keltų kalbos žodžio šaknis *est-* pateko į germanų kalbas ir skamba dabar vokiškame Baltijos jūros pavadinime - *Ostsee*, kuri venecijiečių jūrlapiuose vadinta *Prūsų jūra*. Venecijos žemėlapiai (portolanai) paskelbti Bulgarijoje jau mūsų laikais - aštuntajame dešimtmetyje, kai buvo atverti įslaptinti Vatikano archyvai. Portolanai, kurie remiasi viduramžių Venecijos keliautojų bei prekybos agentų įvairiais pranešimais, gerokai lėmė šios Viduržemio jūrų valstybės politinės ir prekybinės veiklos sėkmę, ir ypač todėl, kad juose buvo užfiksuoti tikri faktai, o ne prasimanymai. Tiesa, kai kurie tekstai (pavyzdžiui, *Samlandt pilis - Pagoniška*) liudija, jog XIV-XV amžiuje užrašyti duomenys liečia daug ankstesnius laikus ir tikriausiai remiasi skandinavų šaltiniais.

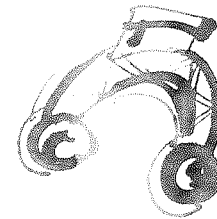
Seniausi prūsų žemės vardai yra ne tik keltiški (*Ozerikta* - "Rytų karalystė"), bet ir germaniški (*Ulmiganija*, *Ulmigerija* - "Salos šalis", *Vitland* - "Išminčių, pranašų šalis"). Šie pavadinimai liudija, kad Vakarų Europoje aiščiais-prūsais ne tik nuolat domėtasi, bet ir tai, kad su šia Baltijos pakrantės dalimi europiečių artimai bendrauta.

Tikslesnę *prūsų* etnonimo atsiradimo datą ir aplinkybes, lydėjusias šį faktą, išdėstysime vėliau. Beje, rašytiniuose šaltiniuose *prūsais* kartais vadindavo ir kitas vakarų baltų gentis (skalvius, lamatiečius, jotvingius ir kt.). Prūsai save vadino kitaip - sembais. Kaip ir senovės Lietuvos genčių - žemaičių ir žemgalių, - taip ir šiame etnonime slypi bendra baltiška šaknis *sem-*, *zem-* (žemė). Tikriausiai prūsų kalboje etnonimas *sembai* reiškė visiškai aiškia sąvoką - "žemės gyventojai". Dvejopi genčių ir tautų vardai dažni. Pavyzdžiui, XV-XVIII amžiuje Vakarų Europos keliautojai Rytų Europos gyventojus vadino *moskovitais*, nors tai visiškai nesutampa su rusų tautos savavardžiu.

Trumpai apžvelkime ir Karaliaučiaus krašto geografiją. Jo reljefas formavosi paskutinio Valdajaus apledėjimo epochoje (maždaug prieš 12 000 metų). Besitraukiančio ledyno pėdsakai

- tai gausios moreninės keteros, srities šiaurėje išskylančios virš jūros lygio iki 50 m, o pietuose - per 200 m. Skirtumas nuo aukščiausio iki žemiausio taško siekia 234,4 m. Aukščiausias sausumos taškas - Vištyčio aukštuma, žemiausias - Dunavos (rus. Dunaikos) upės baseinas (1,4 m žemiau jūros lygio). Iš šiaurės vakarų kraštą skalauja Baltijos jūra. Tradicinėje geografijoje šie vandenys vadinti Kuršių įlanka (į šiaurę nuo Sembos pusiasalio) ir Gdansko įlanka (į vakarus nuo jo), iš šiaurės ir vakarų atitinkamai yra Kuršių marios ir Aismarės. Iš šiaurės rytų kraštą juosia Nemuno upė, jos dešiniajame krante - Lietuvos Respublika. Visa pietine siena, nusitęsusia per šiaurinę Mozūrų ežerų ir lygumų dalį, kraštas ribojasi su Lenkijos Respublika.

Būdingiausias dirvožemis - priemėlis (daugiausia jūros pakrantėse) ir priemolis. Tinkamas žemdirbystei velėninis jaurinis dirvožemis didelių plotų nesudaro ir įsiterpęs atskiromis juostomis tarp nederlingų žemių. Apie trečdalis Karaliaučiaus krašto ploto ir šiandien apaugęs miškais (daugiausia lapuočiais). Nemuno ir Priegliaus žiotys užpelkėjusios.

LITERATŪRA

- Baltų religijos ir mitologijos šaltiniai. Nuo seniausių laikų iki XV amžiaus pabaigos. Vilnius, 1996, T. 1
- Beresnevičius G. Baltų religinės reformos. Vilnius, 1995
- Gelžinis M. Mūsų gimtinė Mažoji Lietuva. Vilnius, 1996
- Gimbutienė M. Rytprūsių ir Vakarų Lietuvos priešistorinės kultūros apžvalga // Mažoji Lietuva. New York, 1958
- Gineitis L. Prūsiškasis patriotizmas ir lietuvių kultūra. V., 1995
- Gudavičius E. Kryžiaus karai pabaltijyje ir Lietuva XIII amžiuje. V., 1989
- Yčas J. Prūsų žemės istorija. Kaunas, 1929
- Jasas R. Didysis prūsų sukilimas. Vilnius, 1959
- Juška A. Mažosios Lietuvos bažnyčia XVI-XX amžiuje. Klaipėda, 1997
- Kluis M. Prūsų kalba. Vilnius, 1989
- Lietuvininkų kraštas. Kaunas, 1995
- Lietuvininkų žodis. Kaunas, 1995
- Lietuvių karas su kryžiuočiais. Vilnius, 1969
- Mažiulis V. Prūsų kalbos paminklai. Vilnius, 1966-1981, T. 1-2
- Mažiulis V. Prūsų kalbos etimologinis žodynas. Vilnius, 1988-1996, T. 1-3
- Peteraitis V. Mažoji Lietuva ir Tvanksta. Vilnius, 1992
- Peteraitis V. Mažosios Lietuvos ir Tvankstos vietovardžiai. Vilnius, 1997
- Petras Dusburgietis. Prūsijos žemės kronika. Vilnius, 1985
- Popiežių bulės dėl kryžiaus žygių prieš prūsus ir lietuvius XIII a. Vilnius, 1987
- Prūsijos kultūra. Vilnius, 1994
- Salys A. Baltų kalbos, tautos bei kultys. Vilnius, 1985
- Šilas V., Sambora H. Mažosios Lietuvos kultūros pėdsakais. Vilnius, 1990
- Šnaidereitas S. Prūsai. Vilnius, 1989
- Vakarų baltai: etnogenėzė ir etninė istorija. Vilnius, 1997
- Vakarų baltų archeologija ir istorija. Klaipėda, 1989
- Vygandas Marburgietis. Naujoji Prūsijos kronika. Vilnius, 1999

- Åberg N. Ostpreußen in der Völkerwanderungszeit. Upsala, 1919
- Antoniewicz J. Baltowie zachodni w V w. p. n. e.-V w. n. e. Olsztyn, 1979
- Biskup M., Labuda G. Dzieje zakonu krzyzackiego w Prusach. Gdansk, 1986
- Boockmann H. Der Deutsche Orden. München, 1989
- Engel C. Vorgeschichte der Altpreussischen Stämme. Königsberg, 1935
- Engel C., La Baume W. Kulturen und Völker der Frühzeit im Preussenlande. Königsberg, 1937
- Gaerte W. Urgeschichte Ostpreußens. Königsberg, 1929
- Lowmianski H. Prusy - Litwa - Kryżacy. Warszawa, 1989
- Nowakowski W. Das Samland in der römischen Kaiserzeit und seine Verbindungen mit dem Römischen Reich und der barbarischen Welt. Marburg-Warszawa, 1996
- Okulicz J. Pradzieje ziem pruskich od późnego paleolitu do VII w. n. e. Wrocław, 1973
- Okulicz-Kozaryn L. Zycie codzienne prusów i jacwięgow w wiekach srednich (IX-XIII w.). Warszawa, 1983
- Okulicz L. Kultura kurhanow zachodniobaltyjskich we wczesnej epoce zelaza. Wrocław, 1970
- Okulicz-Kozaryn L. Dzieje prusów. Wrocław, 1997
- Восточная Пруссия. Калининград, 1996
- Гуревич Ф. Д. Из истории юго-восточной Прибалтики в I тысячелетии н. э. // Материалы и исследования по археологии СССР. Вып. 76, М.-Л., 1960
- Кулаков В. И. Древности пруссов V-XIII вв. М., 1990
- Кулаков В. И. Пруссы (V-XIII вв.), М., 1994
- Кулаков В. И. Забытая история пруссов. Калининград, 1992
- Топоров В. Н. Прусский язык. М., 1975-1990. Т. 1-5
- Финно-угры и балты в эпоху средневековья. М., 1987

TURINYS

PRATARMĖ	5
----------------	---

I. PRŪSŲ ARCHEOLOGIJA (Valdemaras Šimėnas)

ARCHEOLOGINIŲ TYRINĖJIMŲ

PRŪSIJOJE ISTORIJA	11
--------------------------	----

PRŪSŲ KILMĖS BEIEŠKANT	52
------------------------------	----

II. SEMBŲ PALIKIMAS (Vladimiras Kulakovas;

vertė Vaclovas Mikailionis)

KADA ATsirADO PRŪSIJA	117
-----------------------------	-----

SEMBA IKI V AMŽIAUS	124
---------------------------	-----

SEMBA VIDURAMŽIŲ PRIEŠLENKSTYJE	136
---------------------------------------	-----

SEMBA ANKSTYVAISIAIS VIDURAMŽIAIS	160
---	-----

PRŪSŲ MATERIALINĖS KULTŪROS LIEKANOS	193
--	-----

PRŪSŲ ETNOGENEZĖ	202
------------------------	-----

III. PRŪSŲ PADAVIMAI IR SAKMĖS

RYTŲ PRŪSIJOS SAKMĖS	207
----------------------------	-----

ŽMONĖS PASAKOJA	236
-----------------------	-----

IV. MARŠRUTAI

(Vladimiras Kulakovas, Valdemaras Šimėnas)

SEMBA – PRŪSŲ ŽEMĖS CENTRAS	257
-----------------------------------	-----

1. Po vakarinę Sembą	263
----------------------------	-----

2. Po rytinę Sembą	297
--------------------------	-----

AISMARIŲ PAKRANTĖMIS IKI ŠVENTAPILĖS	307
--	-----

ALNOS PAUPIAIS	331
----------------------	-----

KELIONĖS PO NADRUVA

1. Nadruvių Romovės beieškant	339
-------------------------------------	-----

2. Anrapės paupiais	345
---------------------------	-----

3. Jotvingių "salelėje"	353
-------------------------------	-----

LITERATŪRA	362
------------------	-----

Už 33

Užmirštieji prūsai:
archeologija, istorija, padavimai
ir turistiniai maršrutai. - Vilnius:
Mintis, 1999. - 360 p.: iliustr.

Knygoje apibendrinami naujausi duomenys apie savitos prūsų tautos istorinę raidą, pateikiama gausių faktų, liudijančių, kokios nepagrįstos ir pangermanistų, ir panslavistų pretenzijos į šio krašto palikimą. Ne tik istorinę atmintį, bet ir gilią dvasinę patirtį atskleidžia prūsų sakmės bei padavimai, o turistiniai maršrutai kviečia aplankyti įdomiausias Karaliaučiaus krašto vietas.

UDK 943.11 + [902+910.4] (431.1) (470.26)
(474.5) + 398(431.1)

UŽMIRŠTIEJI PRŪSAI

Archeologija, istorija, padavimai
ir turistiniai maršrutai

Redaktorius Vaclovas MIKAILIONIS
Meninis redaktorius Romas DUBONIS

1999. 13,5 aut. l. Užsakymas 72
“Minties” leidykla, Z. Sierakausko g. 15, 2600 Vilnius.
Spausdino UAB Leidybos centras, Strazdelio g. 1, 2600 Vilnius
Kaina sutartinė

Kada atsirado prūsai?

Kuo jie buvo panašūs į mus, lietuvius, ir kuo skyrėsi?

Kokią reikšmę turėjo Brutenio ir Videvučio įkurta teokratinio pobūdžio santvarka kitoms baltų tautoms ir Europos raidai?

Ką mena nebylūs, griūvantys Prūsijos kultūros paminklai ir naujų Karaliaučiaus krašto kolonistų paniekinti baltiški vietovardžiai?

Į šiuos ir daugelį kitų klausimų bando atsakyti naujausi archeologų, istorikų, etnologų tyrimai, taip pat padavimai bei legendos.

O norinčius aplankyti užmirštuosius prūsus kviečiame pakeliauti turistiniais maršrutais.

